

GAZALÎ'YE GÖRE ALLAH'IN İRADESİ

Temel YEŞİLYURT*

Allah'ın nasıl bir varlık olduğu hakkında konuşmak İlâhiyâtın temel konularından birini oluşturur. İslâm düşünce tarihi içerisinde ortaya çıkan tenzih, teşbih, ta'tîl gibi problemler esas itibarıyla Tanrı hakkında konuşmanın yol açtığı problemlerdir. Tanrı'nın nasıl bir varlık olduğu sorusu büyük ölçüde cevabını O'nun sıfatları vasıtasıyla bulmaktadır. Sıfatlar konusu ise, Tanrı'nın varlığı konusunda daha karmaşık bir konudur. Özellikle Felsefenin Tanrı hakkında konuşması ve metafizik konularda görüş beyan etmesiyle mesele daha da karmaşık bir hal almıştır. Her şeyden önce, Tanrı'ya birtakım sıfatlar atfetme meselesinde, dinle felsefe arasında hiçbir zaman bir görüş birliği olmamıştır. Din felsefenin, felsefe de dinin Tanrı'ya verdikleri sıfatların bir kısmını kabul etmeye yanaşmamaktadır.¹

“Allah'ın fiillerinde irade problemi, Kelâm ile Felsefe'nin üzerinde en sert tartışmaları icra ettiği bir alan olmuştur. Konu aslında genel olarak sıfat problemini de ilgilendiriyorsa da, biz burada sıfat problemini enine boyuna tartışmak yerine, Tercüme Hareketleri sonrası dönemde, Antik Yunan düşüncesinin etkisiyle İslam Filozoflarınca geliştirilen *felsefi teolojinin* Allah'ın iradesine bakışı sadedinde ortaya çıkan bir takım problemlere Gazâlî'nin ortaya koyduğu çözümlerin tespitine çalışacağız.

İrâde problemi sadece bir felsefeci-kelâmcı düşünce tarzının çatışmasıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda-bunun kadar derin boyutlarda olmasa da- ehl-i bid'at fırkaları Ehl-i Sünnet ekollerinin ayrılık noktalarından birini teşkil etmiştir. İrâde sıfatının mâhiyeti, etki alanı gibi konular, irâde sıfatının ispatı konusunda sürdürülen Ehl-i bid'ât-Ehl-i Sünnet barışının sekteye uğratan unsurlar arasında yer almıştır.

Gazâlî sahip olduğu ilmi kapasite ve kendisine kadar süregelen din-felsefe çatışması etkisiyle felsefenin karşısında oluşan müspet ve menfi yaklaşımlara karşı sergilediği tutumu ve geliştirdiği ilmi metot itibarıyla da orjinal bir kişiliktir. Kelâm-Felsefe uçurumunu aşmayı başarabilmiş ender bir şahsiyet olan Gazâlî, *Tehâfütü'l-Felâsife*'siyle kelâmî ve felsefi konuların bir arada ve karşılaştırmalı olarak incelenebileceğinin en bâriz örneğini ortaya koymuştur. Onun bu ilmi kişiliğinin, irâde sıfatına yaklaşımına ve ürettiği çözümlere de tesir ettiği düşünülürse, neden

* Harran Üniv. İlahiyat Fak. Kelâm Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.

1 Geniş bilgi için bkz. Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, İstanbul 1994, s. 111-112.

herhangi bir kelâmcıyı değil de Gazâlî'ye tercih ettiğimiz sorusunun cevabı anlaşılacaktır kanaatindeyiz.

I. ETİMOLOJİ

Arapça "RVD" kökünden "if'âl" vezninden mastar olan irâde, istemek, dilemek, tercih etmek anlamlarına gelmektedir.¹

İrâdeye yapabilme özgürlüğünü içinde bulunduran isteme anlamında "itici güç", insanın tasarruflarını ve görüşlerini üzerinde bilinçli bir düşünüp taşınma ile karar verme yeteneği anlamında "bilinç yetisi", duygu ve eğilimlere göre değil, akla göre isteme, istenilmiş olanı gerçekleştirmeye karar verme ve yerine getirme gibi anlamlar da verilmiştir.²

Günlük yaşantımızda irade terimi "bir şeyi yapıp-yapmamaya karar verme gücü, istek, dilek, hükümdar emri, buyurmak, emretmek" anlamlarında basit olarak kullanıldığı gibi, Allah'ın isteği ve buyruğu anlamında "irâde-i ilâhiyye", insanın iradesi anlamında "irâde-i cüz'iyeye", milletin tercihi ve kararı anlamında "milli irâde" şeklinde izafetle de kullanılmaktadır.³

İrâde, insanın faydasını gördüğü şeyi elde etme ve zararına olduğunu düşündüğü şeyleri uzaklaştırmaya veya kısaca fiile yönelik kast ve eğilimidir.⁴ İrâde, kast ve eğilim olarak ele alındığında fiille birlikte oluşu ileri sürülürken, bir kuvvet olarak kabul edildiğinde fiilden önce oluşu benimsenmektedir.⁵ Bu durumda irâde, canlıya, herhangi bir şekilde kendisinden fiilin meydana gelmesini mümkün kılan bir sıfat olarak daima ma'düma taalluk etmektedir.⁶ Ancak şunu kabul etmek gerekir ki kavramın bütün bilim dallarında aynı anlamı ifade ettiğini söylemek oldukça güçtür. Hukuk, Psikoloji, Sosyoloji gibi bilim disiplinlerinde taşıdığı anlamla Kelâm İlmi açısından ifade ettiği anlam aynı olmasa gerektir.

Yapılan tanımlarda, irâde terimine yüklenen anlam kodları dikkatle incelendiğinde ister "talep ve istek" isterse de "kast ve tercih" anlamında ele alınsın, hepsinde de sonucun fiile yönelik olduğu açıkça görülmektedir. Zaten irâdenin, "canlıya fiili gerektiren nitelik" olarak tanımı da, irâde-fiil ilişkisini doğru orantılı hale getirmektedir. Buradan irâdenin bulunmadığı

1 İbn Manzur, Muhammed b. Mukrim el-İfrikî, *Lisânu'l-Arap*, Beyrut ts., II/188; Firûzâbâdi, Muhammed b. Yakub, *el-Kâmûsu'l-Muhit*, Mısır 1952, I/307.

2 Akarsu, Bedîa, *Felsefî Terimler Sözlüğü*, Ankara 1979, s. 105.

3 Sâmî, Şemsettin, *Kâmûs-i Turkî*, İstanbul 1317, s. 86; Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1988, s. 531.

4 Takiyyuddin, Ahmet b. Mustafa, *er-Risâletü't-Tedmuriyye fî Tahkîki Esmâih ve Sıfâtih*, Medine 1400, s. 13.

5 Tehânevî, Muhammed Ali el-Fârûkî, *Keşşâfu Istilâhâti'l-Funûn*, İstanbul 1981, I/556.

6 Cürçânî, Seyyid Şerif, *et-Ta'rifât* (Tah: Abdurrahman Umeyra), Beyrut 1987, s. 37.

düşünüldüğünde, fiilin de bulunamayacağı şeklinde bir sonuca ulaşmak mümkün gözükmemektedir. Böylece fâil olabilmek, irâde sahibi olabilmeye bağlanmıştır. O halde, denilebilir ki, gerçek anlamda fâil ve yaratıcı olan, irâde sahibi olmalıdır.

Büyük Kelâm âlimi Saduddin et-Taftazânî (ö.792/1390) irâde kavramını fiil ile ilişkilendirerek “*canlıda bulunan bir nitelik olup, iki taktir edilenden birinin belli bir zamanda meydana gelmesini tahsis eden sıfat*”¹ şeklinde tanımlaması da açıkça irâde-fiil ilişkisini te'yyit etmektedir. Bu tarz bir fâile daha açık söylemek gerekirse fiilini irâde ve kast ile yapabilen fâile “*fâil-i muhtar*” adı verilmektedir.²

Terimin tanımında temâyüz eden en önemli bir özellik de “istek, tercih ve isteğe bağlılık”tır. Yani bu sıfatla nitelenenin tasarruflarında özgürce hareket edebileceğini ifade etmektedir. Bu durumda irâde sahibi fiillerinde hiçbir şekilde bir zorunlulukla nitelenemez. Ancak bu isteğe bağlılık nefis ve arzuların istediği şekilde hareket etme veya bir başıboşluk değil, aksine bir kararlılığı ifade etmektedir.³

Kur'an pespektifinden meseleye bakıldığında, Allah'ın mürîd olduğu, yaptığı işleri irâde ile yaptığını ve muhtâr olduğunu söylemek mümkündür. Kur'an Allah'ın irâdesinin hiçbir engel tanımayarak her şeye şümûlünü⁴ ve insanın irâdesinin etki alanının da Allah'ın küllî iradesiyle sınırlandırıldığı⁵ görülmektedir.

İsteme, meyil ve tercih etme gibi anlamlarda yokluğa taaluk eden bir sıfat olarak tanımlanan ve neticede bir fiilin meydana gelmesine neden olan irâdenin, dînî açıdan kullanılışında da hâkim unsurun “seçme ve tercih” etme anlamlarının olduğunu söylemek mümkündür. Kanaatimizce dînî açıdan irâde daha çok Allah'ın bir sıfatı olarak ele alınmakta, bu açıdan tanımlanmakta ve insanın irade ve fiilleri, Allah'ın irâde ve fiilleri açısından değerlendirilmeye tabî tutulmaktadır. Hatta irâdenin etimolojik açıdan ifade ettiği anlamlar da dikkate alınarak, irâde sıfatı Allah'a izâfe edildiği takdirde de, “Allah'ın fiil ve tasarruflarında hür ve serbest oluşunu” ifade ettiği söylenebilir.

1 Taftazânî, Saduddin, *Şerhu'l-Akâid*, (Tah:Ahmet Hicâzî es-Sekâ), Kâhire 1988, s. 41.

2 Cürçânî, *et-Ta'rifât*, s. 211.

3 Tehânevî, *Keşşâfu Istilâhâti'l-Funûn*, I/553-554.

4 Mâide 5/17-18, 41; Yunûs 10/108; Ra'd 13/11; Hac 22/14; Rum 30/54; Fatır 35/1; Yasin 36/23; Zümer 39/38; Fetih 48/11.

5 Kehf 18/23-24; İnsan 76/30; Tekvîr 81/29.

II. GAZALÎ DÜŞÜNCESİNDE ALLAH'IN İRÂDESİ

A. İspatı ve Özellikleri

Allah'ın varlığına inanma, O'nun bütün kemâl sıfatlarıyla muttasıf olduğuna imân edip, noksanlıklardan tenzih etmeyi de tazammun eder. Bu sebeple Gazâlî, inanan biri için, irâde sıfatı da dahil Allah'ın bütün sıfatlarını kabul etmenin bir zaruret olduğunu belirtir.¹

Ancak İslâm düşüncesinin akışı içerisinde, irâde sıfatı konusunda da bir ittifakın olmayışı reâlıtelerde bilindiğine göre, böyle bir zarurettten nasıl bahsedilebilir? Gazâlî bu sorunun cevabını, bu konudaki bilgi eksikliğinde aramaktadır. Birtakım fırkaların tereddütleri, varlık, mertebelerinden habersiz olduklarını göstermektedir.² Zira Allah bütün fiillerinde irâde sahibi olup, varlıkları bu irâde ve ilmine uygun olarak yaratmaktadır.³ Kanaatimizce bununla Gazâlî, varlık mertebeleri üzerinde titiz bir bakışla düşünen insanın, varlığın yaratılmasında Allah'ın irâdesinin izlerini görebileceğini söylemek istemektedir.

Evrende meydana gelen az-çok, büyük-küçük, hayır-şer, iman-küfür, taat-isyân her şey O'nun kudreti, hikmeti ve irâdesiyle varlık sahasına çıkmaktadır. Her şey O'nun irâdesine uygun olarak meydana gelir ve irâdesinin zıddına hiçbir şey gerçekleşemez.⁴ O'nun irâdesini devre dışı bırakarak, bütün melek, cin ve şeytanlar bir araya gelseler, bir atomu hareket ettirmeye veya durdurmaya güç yetiremezler.⁵

Gazâlî, irâde sıfatı konusunda, lehte ve aleyhte yapılan birtakım kısır tartışmaların ötesinde, problemin çözümünün her şeyden önce bir inanç meselesi oluşuna vurgu yapar. Zira irâde konusu, çoğunun ayaklarının kaydığı bir meseledir. Bu nedenle Tanrı'nın irâdesini kabullenme ve ondan bahsedebilme, tevhit denizinin arkasındaki denizden yardım isteyen bir durumdur.⁶ Bununla Gazâlî, sıfat probleminin ele alınıp incelenmesi aşamasında, "Tanrı'nın birliği" prensibine zarar vermemenin ön planda bulundurulması gerekliliğine işaret eder.

Allah'ın irâde sıfatıyla muttasıf oluşunu -yukarıda kısaca temas edildiği gibi- Kur'an açıkça haber vermektedir. Acaba bu, bir başka açıdan, yani dine veya dîni bir kaynağa başvurmadan ispat edilebilir mi? Akıl ulûhiyetin nitelikleri üzerinde düşünerek ve varlık mertebelerini inceleyerek Tanrı'nın irâdesinin varlığını kavrayabilir mi? İşte bu noktada Gazâlî'nin bu

1 Gazâlî, Ebû Hamid Muhammed, *Risâletü'l-Va'z ve'l-İ'tikâd*, Mısır 1325, s. 29.

2 Gazâlî, *Faysalu't-Tefrika beyne'l-İslâm ve'z-Zendaka*, Mısır 1325, s. 5.

3 Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Beyrut 1982, I/90-91.

4 Gazâlî, *Kitâbu'l-Erbâîn fi Usûli'd-Dîn*, Mısır 1328, s. 8.

5 Gazâlî, *el-İhyâ*, I/110.

6 Gazâlî, *İlcâmu'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm*, İstanbul 1287, s. 74.

sorular karşısında cevabı “evet” olmaktadır. İrâde sıfatını diğer sıfatlardan bağımsız müstakil bir sıfat olarak kabul eden Gazâlî, irâde sıfatının varlığını akli baz alarak üç farklı açıdan ispata çalışmaktadır:

1- Âlemin Yaratılışı Hakkında Düşünerek

Âlem eşsiz bir kozmik düzen, estetik ve ahenk içinde varlığını sürdürmektedir. Yüce Allah insanlığın dikkatini bu eşsiz düzen ve uyuma çekerek, yerin ve göğün yaratılışında hiçbir eksikliğin bulunmadığını bildirmektedir.¹ Gazâlî'ye göre bu âlem bir ev gibi tanzim edilerek insanın kullanımına açılmış ve insanın ihtiyaç duyacağı hiçbir şey eksik bırakılmamıştır. Gökyüzü bir tavan gibi yükseltilmiş ve yeryüzü bir halı gibi serilmiştir. İnsan o evin ve bütün varlıkların efendisi yapılmıştır.² Bütün bunlar Tanrı'nın fiiline işaret ettiği gibi, o muhkem sanatı da O'nun ilmene, irâdesine ve işlerindeki düzenliliğe işaret eder.³

Benzer bir ispat tarzını İmâm Matürîdî'de de görmekteyiz. Allah'ın irâde sıfatının aklen ispat edilebileceğini söyleyen Matürîdî'ye göre, akıl, Allah için irâde sıfatının varlığını gerekli görmektedir. Allah'ın yaratıklarını değişik tür ve niteliklerde yaratması, bunların tabii bir fiil değil aksine ihtiyârî bir fiil olduğunu göstermektedir.⁴ Fiil meydana gelirken ya irade veya galebe ve gaflet yoluyla meydana gelir. Allah'ın fiillerinde gaflet ve galebe ile nitelenmesi düşünülemeyeceğine göre, bu fiillerin irâdî oluşları kabul edilmelidir.⁵

2- Kudret Sıfatından Farkı Ortaya Konularak

Allah'ın bir fiili yaratıp yaratmaması veya yarattığı bir fiili şu veya bu zamanda yaratması mümkündür. Allah'tan meydana gelen fiil her iki yön veya zamanda meydana gelmesi de mümkün olunca, onun bir kısmının diğerinden ayırt edilmesi veya herhangi bir zamana tahsisi ancak bir tercih edici ile olabilir. Ne Allah'ın zâtı ve nede kudret sıfatı tercih için uygun değildir. Zira zat ve kudretin her iki zıdda da nispeti eşittir. Ayrıca kudretin de iki makdurdan birine yönelebilmesi için bir müreccihe ihtiyaç bulunmaktadır. Bu durumda bu tercih edici zâtın ve kudret sıfatının dışında bir nitelik olan “irâde” sıfatı olmaktadır.⁶

1 Bkz. Kaf 50/6.

2 Gazâlî, *el-Hikme fi Mahlûkatillah*, Mısır 1903, s. 2.

3 Gazâlî, *el-Hikme fi Mahlûkatillah*, s. 3.

4 Maturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd* (Tah: Fethullah Huleyf), İstanbul 1979, s. 44.

5 Maturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 299.

6 Gazâlî, *el-İhyâ*, I/109; *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, Mısır 1972, s. 91.

3- İlim Sıfatından Farkı Ortaya Konularak

Mümkün varlığın varlığa veya yokluk şıklarından birine veya da iki farklı zamandan birine tahsisinde “zat” ve “kudret sıfatı” elverişli olmadığına göre, acaba “ilim” sıfatı tercih için yeter sebep olabilir mi? Gazâlî'ye göre ilim tercih için yeterli olamaz. Çünkü ilim malûma tâbidir. Bir şeye olduğu gibi taalluk eder ve o şeye tesir edemez.¹ Gazâlî bu izah tarzlarıyla tercih için kudret ve irâde sıfatlarını esas kabul edip, irâde sıfatını bu iki sığata indirgenerek, irâde sıfatının müstakil bir sıfat olarak kabul edilmemesini de uygun görmemektedir.

Bir şeyin tahsisi konusunda eğer ilmin irâdenin yerini tutabileceği farzedilirse, bu durumda ilmin kudret sıfatının yerini tutması da mümkün olur. O halde o şey, ezeli ilmin onun varlığını tayin ettiği zamanda var oluyorsa ve bu var olma için bir irâdenin tercihine ihtiyaç yoksa, bu durumda o şeyin meydana gelmesi için kudretin varlığına da aynı şekilde ihtiyaç bulunmamaktadır. Bu ise bir şeyin kudret bulunmadan meydana geldiğini söylemek olur ki bunu akıl kabul edemez.² Bir şey eğer zatında mümkünse, karşıtı olan diğere mümkününe eşit demektir. İlim o mümkününe olduğu gibi talluk eder ve mümkünün birini diğere tercih etmez. Biz o mümkünü aklettiğimiz gibi, onların eşitliğini de akledebiliriz. Yüce Allah, âlemin varlığının var olduğu zamanda mümkün olduğunu biliyordu. Âlemin varlığının bundan önce veya sonra olması imkân bakımından birbirine eşittir. İlimin görevi bu imkânlara olduğu gibi taalluk etmektir. Şayet irâde sıfatı onun vukuunu belli bir zamanda gerektirirse, ilim de onun varlığını belirlemeye o vakitte talluk eder. Bu ise, irâdenin taalluk etmesinden dolayıdır, bir şeyin tayini konusunda irâde illet olur, ilim ise ona taalluk eder ve onu tesir etmeden tâbi olur.³

a. Allah'ın İrâdesi Kadimdir

Gazâlî'ye göre Allah'ın bütün sıfatları gibi,⁴ Allah'ın irâdesi de kadimdir ve ezelde tayin ve irâde olunan zamanlarda hadisâtâ taalluk eder.⁵ Ancak her müslümanın Allah'ın bütün kemâl sıfatlarıyla muttasıf olduğunu kabul etmesini gerekli gören Gazâlî, bu sıfatların kadim mi yoksa hâdis mi yani hakikatlarının araştırılmasının pek de gerekli olmadığını ifade etmektedir.⁶ Kanaatimizce Gazâlî'nin burada pek fazla gerekli görmediği husus, sıfatlarla ilgili ayrıntıların ilmi bakış açısıyla ele alınıp incelenmesi

1 Gazâlî, *el-İktisâd*, s. 91.

2 Gazâlî, *el-İktisâd*, s. 92.

3 Gazâlî, *el-İktisâd*, s. 92.

4 Gazâlî, *el-İhyâ*, I/109.

5 Gazâlî, *el-İhyâ*, I/110.

6 Gazâlî, *Risâletü'l-Va'z*, s. 29.

değil, onların halk düzeyinde ele alınmasıdır.

Hâdis olduğu varsayılan bir irâdenin bulunduğu yer de önem kazanmaktadır. Tanrı'nın zatı hâdislere mahal olamayacağı için böyle bir irâdenin mahalli O'nun zatı olamayacağı gibi, başka bir yerde bulunan iradeyle Tanrı'nın irâde sahibi olması da düşünülemez.¹ Hâdis olduğu kabul edilen bir irâdenin başka bir irâde olmadan var oluşu da düşünülemez. Böylece her irâde bir başka irâdeye muhtaç olacak ve bu ihtiyaç sonsuza kadar devam edecektir. O halde, âlemin var oluşunun makûl bir izahını ortaya koyabilmek için bu teselsülün bir noktada son bulması zaruridir. Gazâlî'ye göre bu teselsül, Allah'ın kadim irâdesiyle sona ermektedir. Kadîm olan irâdenin hâdis olan varlıklara taalluku imkânsız değildir. Zira irâde ezelde tayin olunan zamanlarda hâdisata taalluk eder.² Bu nedenle âlem, kadîm bir irâdeyle var olmuştur. Onun var olduğu vakitte, âlemin varlığı gerekmiştir.³

b. İrâde Sıfatı Allah'ın Zatıyla Kâimdir

İrâdenin Allah'ın zatıyla kıyâmı konusunda asıl problem, irâdenin hâdis kabul edilmesi halinde olmaktadır. Zira hâdis olan bir iradenin kadîm bir zat ile bir arada bulunması düşünülemez. Bu nedenle irâde Gazâlî'ye göre Allah'ın zatıyla kâim bir sıfattır.⁴ Nitekim irâde sıfatını hâdis olarak kabul eden Mu'tezile'ye göre irâdenin bir mahalli bulunmamaktadır. Âlemin önce veya sonra değil de var olduğu zamanda hâdis olması, mahalli bulunmayan bir iradeden dolayıdır. İrâde sıfatını hâdis bir nitelik olarak değerlendiren Mu'tezile, bu sıfatın Allah'ın zatıyla kâim oluşunu da kabul etmemiştir.⁵ Gazâlî, Mu'tezile'nin bu anlayışından onların Allah'ın irâde sıfatını kabul etmedikleri sonucunu çıkarmaktadır. Çünkü, Allah'ın hâdis ve mahalli bulunmayan bir irâde ile mürîd olması ile, başkasıyla kâim bir irâdeden dolayı mürîd olduğunu söylemek arasında fark bulunmamaktadır.⁶ Başka bir mahalde bulunan bir irâde ile Allah'ın mürîd olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir.

Bu durumda -Gazâlî'ye göre- bütün var olanlar Allah'ın zatıyla kâim kadîm bir irâdeyle var olmuştur.⁷ Kadîm olan bir irâdenin Tanrı'nın zatıyla kâim oluşunda da bir problem mevcut değildir. Aksine problem, irâdenin

1 Gazâlî, *el-İhyâ*, I/110.

2 Gazâlî, *el-İhyâ*, I/110; *İktisâd*, s. 96.

3 Gazâlî, *Tehâfütü'l-Felâsife*, (Mourice Bouyges neşri), Beyrut 1986, s. 50.

4 Gazâlî, *el-İhyâ*, I/90.

5 Mu'tezile'nin Allah'ın irâdesine bakışıyla ilgili bkz. Kadı Abdulcebbar, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, (Tah: Abdulkerim Osman), Kâhire 1988, s. 431; Eş'ârî, Ebû'l-Hasen, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, Kâhire 1969, I/226; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Kâhire 1968, I/51.

6 Gazâlî, *el-İktisâd*, s. 93-95.

7 Gazâlî, *et-Tehâfüt*, s. 57.

hâdis kabul edilmesi halinde ortaya çıkmaktadır.

c. İrâde "Emir" den Farklıdır

Gazâlî "emir" ve "irâde" kavramlarını birbirinden farklı kavramlar olarak değerlendirmektedir. Yüce Allah'ın şeytana Hz. Adem'e secde etmesini emrettiği halde, onun secde etmemesi; Hz. İbrahim'e oğlunu kurban kesmesini emrettiği halde onun, ona beden koç kurban edişi, Allah'ın bu fiilleri emrettiği halde, irâde etmediği göstermektedir. Aynı zamanda Yüce Allah bazen irâde ettiğini yasaklamış, irâde etmediğini de emretmiştir. Bütün bunlar irâdenin "emir" den farklı olduğunu göstermektedir.¹

B. İrâde Sıfatının Kapsam Alanı (Muteallakı)

Gazâlî'ye göre irâde bütün mümkün olan şeylere taalluk etmektedir. Bu nedenle de hâdis ve yaratılmış olduğu bilinen bütün varlıkları kapsamına almaktadır. Her hâdisin Allah'ın kudretiyle yaratıldığı açıktır. Kudretle yaratılan her şey ise, kudreti maktûra yöneltin ve ona tahsis eden bir irâdeye muhtaçtır. Bütün güç yetirilen şeyler bir irâde ile meydana gelmişlerdir. Şer, ma'siyet, küfür hepsi irâde olunan şeylerdir.²

C. İrâde-Fiil İlişkisi (Yaratma)

İslâm ulûhiyet düşüncesinde Tanrı'nın her türlü noksan sıfatlardan uzak ve bütün güzel sıfatlarla nitelenmesi çok önemli bir yer tutmaktadır. Tek ve biricik olan, varlığı zorunlu olup hiçbir maddeye, surete ve illete muhtaç olmayan, ezeli ve ebedî olup kendine has bir varlığa sahip olan Tanrı'nın insan ve evrenle olan ilişkisi nasıl açıklanacaktır. Başka bir deyişle varlığının başlangıcı olmayan, hiçbir yönden yaratılmışlara benzemeyen ve kadim sıfatlarla nitelenmiş olanın, varlıklarla olan ilişkisi, farklı fikirlerin ileri sürüldüğü bir tartışma zeminini oluşturmuştur. Daha özel anlamda ifade etmek gerekirse, kâdim olan Tanrı'nın iradesinin yaratma ile olan ilişki veya kâdim olandan hâdis olanın ortaya çıkışı nasıl izâh edilecektir?

Filozoflar, sırf, mutlak ve yaratıkların niteliklerinden nihayet derecede tecrid edilen bir Tanrı'yı evrene ve insana yaklaştırmamanın yollarını aramışlardır. Çünkü bu derece tecrid edilen bir Allah, Kur'an'da bildirilen, bütün dualara cevap veren, bütün yaratıkların yanında hazır olan Allah olmaması lazımdır. Allah'ın hâdisat âlemine dokunarak safiyetine halel gelmemesi için, çıkış (sudûr) fikri benimsenerek, Allah'ın kadim olan sıfatlarıyla hâdis olan varlıklar arasında bir takım akıllar silsilesi

1 Gazâlî, *el-İhyâ*, I/111.

2 Gazâlî, *el-İhyâ*, I/90; *el-İktisâd*, s. 97.

yerleştirilmiştir.¹

Sözlükte artma, çoğalma, taşma, bolluk, bereket ve verimlilik anlamlarına gelen feyz terimi² İlâhiyatta zuhur, huruç, sudûr (çıkış) kavramlarıyla aynı anlamda, âlemin Allah'tan başlayarak inkişâfı süreci için kullanılmıştır.³ Yeni Eflatuncu düşünce sisteminde çok kullanılan bu kavram, âlemin Allah'tan tedrici fakat devamlı bir surette nüzul tarzı ile ve başka mevcudu meydana getirmek hassasına malik olarak, tekâmülüne ve bunun ilâhi nazar altında devamına itlak olunmuştur.⁴ Kavram sözlük anlamından daha çok felsefe bilim dili içinde ifade ettiği anlam ile birtakım problemlere neden olmaktadır. İslâm filozoflarının din ile felsefenin çelişmeyeceği prensibinden hareketle, ikisi arasında bir te'lif yolu arama gayretiyle, filozofların çıkış fikri ile İslâmın yaratma fikri arasında oluşturulan bir sentezle meydana getirdikleri bir "İslâmî çıkış" fikri,⁵ her ne kadar Arsito'nun durgun muharrik fikrine hareketlilik kazandırmışsa da, yine de Yeni Eflatuncu felsefenin sudur anlayışlarında ilave yenilikler ortaya koyamadıkları iddia edilerek⁶ oldukça sert çıkışların yapılmasına neden olmuştur.

İslâm filozoflarının bu çabaları din-felsefe barışı konusunda önemli bir adım sayılabilir. Ancak ele alınıp geliştirilen sudur fikri birçok yönden anlaşılabilir nitelikler taşımaktadır. Herşeyden önce çıkış fikri, varlığın Tanrı'dan özü gereği çıkışını ifade etmektedir ve bu izah edilmek için "ışyan güneş" simgesi kullanılmaktadır.⁷ İslâm filozofları bu sudûr fikrini benimsemekle birlikte, diğer taraftan, Tanrı'nın irâde sahibi olmasının zorunluluğuna da işaret etmektedirler. İlk varlık insanların içinde bulunduğu kainatın yaratıcısı kabul edildiğine göre, neticenin sahip olduğu şeye, sebebin öncelikle sahip olması gerekmektedir. Eğer insanda isteme, seçme yetileri mevcutsa zorunlu varlıkta evleviyetle bulunmalıdır. Bu nedenle tanrı mürîddir ve Heyûla da hariç kalmamak şartıyla bütün varlıklar, onun iradesiyle var olmuşlardır.⁸ Ancak irâde kavramına, kabul ettikleri felsefi sistemlere uygun bir anlayış tarzı geliştirmişlerdir. İrâdeyi "kendisinden sudûr eden varlıkların zatına zıt olmaması veya kendisinden

1 Bkz. Farâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Uzlug, *Uyûnu'l-Mesâil*, Kâhire 1910, s. 7-8; *el-Medinetü'l-Fâzıla*, Mısır ts., s. 23. Ayrıca bkz. Adnan, Abdülhak, "*Farâbî Maddesi*", İ.A., İstanbul 1979, IV/461.

2 Zebidî, Muhammed Murtaza, *Tâcu'l-Arûs*, Beyrut 1966, V/71.

3 Tj.De Boer, "*Feyz Maddesi*", İ.A., İstanbul 1979, IV/591.

4 Tj.De Boer, "*Feyz Maddesi*", IV/589.

5 Bkz. Farâbî, *el-Uyûn*, s. 6; *el-Medinetü'l-Fâzıla*, s. 17; *et-Ta'likât*, s. 73.

6 Bkz. Tj.De Boer, "*Feyz Maddesi*", IV/593.

7 Akarsu, *Felsefî Terimler Sözlüğü*, s. 178.

8 Farâbî, *el-Uyûn*, s. 5; *el-Cem' beyne Ra'yi'l-Hakimeyn Eflatun İlahiyyi ve Aristoteles*, Mısır 1907, s. 26.

varlığın sudûrunu engelleyecek bir şeyin olmaması” olarak tanımlayarak¹ “kendisinden sudûr eden şeylere zorunlu olarak rıza gösteren” pasif bir konuma indirgemişlerdir. Dolayısıyla da bu tarz bir anlayış, bir tür zorunluluğu da barındırmaktadır.

Gazâlî de filozofların bir yandan “çıkış” görüşünü kabul edip, diğer taraftan da Allah'ın irâde sahibi olduğunu iddia etmelerini çelişki olarak değerlendirmektedir. Zira filozofların sudûru irâdî değil, zarûfî olmaktadır. “Çıkış” görüşü “ışyan güneş” formülüyle açıklamasına karşılık, güneş ile ışık arasında bir bilgi ilişkisi olmadığı gibi, ışama güneşin irâdî bir fonksiyonu da değildir.²

Gazâlî'ye göre filozoflar, âlemin kadîmde değişikliğe sebep olmadan meydana gelmesinin imkansızlığını ve hâdis olana âlem ile kadîm irâde arasındaki uçurumu aşamadıklarından dolayı Allah'ın irâdesini kabul etmemektedirler. Çünkü âlemin varlığını önce istemezken, şu an ister olması bir değişmedir. Bu durumda irâdenin hâdis olması gerekecektir. Böyle bir irâdenin Allah'ın zatında var olması muhal olduğu gibi, hariçte olması da O'nu irâde sahibi yapmaz.³ Ayrıca irâde neden daha önce değil şu anda onun var olmasını istemiştir? Bu durumda irâde için de bir tercih edici olması gerekmez mi?⁴ Ancak Gazâlî, bu konuda filozofların görüşünü belirlerken, bazen doğrudan filozofların görüşlerine yer vermekte, bazen de “denilirse ki” lafzıyla problemin ele alınışında akla gelebilecek bir takım problemlere de çözüm aramaya çalışmaktadır. Gazâlî filozofların bu görüşlerinden “kadîm iradeden hâdis olan âlemin meydana gelişinin imkansız oluşu” sonucunu çıkarmaktadır.⁵ Dolayısıyla irâdenin kadîm oluşu riske girecektir. Kadîm olmayan bir irâdenin Tanrı'nın zatıyla kâim oluşu ise zaten uygun düşmemektedir.

Bu noktada yapılması gereken, kadîm bir irâdeden hâdis olan varlıkların meydana gelişinin imkânsız olmadığını göstermek olacaktır. Gazâlî de bunu yapmıştır. Gazâlî'ye göre âlem, Allah'ın kadîm iradesiyle hadis olmuştur ve onun var olduğu zamanda âlemin de varlığı gerekmiştir. Âlemin var oluşu önce irâde edilmediği için de âlem hâdis olmamıştır. Onun hadis olduğu zamanda, kadîm iradeyle hâdis olmuştur. Bu durumda kadîm-hâdis arasındaki uçurum da kalkmış olmaktadır. Gazâlî'ye göre bu tarz bir kabulü benimsemek için hiçbir engel de bulunmamaktadır.⁶

1 Farabî, *et-Ta'likât*, (Çev: H.Ziya Ülken-K.Burslan, “Farabî” adlı eser içinde), Ankara ts., s. 73.

2 Aydın, *Din Felsefesi*, s. 114.

3 Gazâlî, *et-Tehâfüt*, s. 49.

4 Gazâlî, *el-İktisâd*, s. 92-95.

5 Gazâlî, *et-Tehâfüt*, s. 50.

6 Gazâlî, *et-Tehâfüt*, s. 50.

Bu tarz bir kabulde ma'lûl'ün illetten geri kalması söz konusudur, yani âlem var olmazdan evvel, hem irâde edilen ve hem de irâde de hatta irâdenin irâde edilene nispeti de mevcuttu. İrâde eden ve irâde yenilenmediğine göre, irâde edilen şey nasıl yenilenmektedir ve daha önce yenilenmesini engelleyen hangi vardır.¹ Gazâlî'ye göre bu tarz bir itirazın da "Allah'ın kadîm iradesi" karşısında bir tutarlılığı kalmamaktadır. İrâde edilmeyi öne alma ve geciktirmenin irâde edilmiş olması da muhal değildir.²

Bu durumda da problem irâdenin tahsisi konusunda olmaktadır ve neden tahsis etmiştir sorusu akla gelebilir. İrâde kadîm olduğu için kadîm hakkında "neden" sorusunun sorulması uygun düşmez denilirse, bu kabule göre de, âlemin yaratıcısı kadîm olduğu için âlemin yaratıcısının ve sebebinin sorulmaması gerekir. Bu ise yaratıcıyı ispat yolunu tıkamaktadır. Gazâlî bu noktada problemin kavramlara yüklenen anlamların farklılığından kaynaklandığını belirtirken meseleyi bir terminoloji problemine indirgeyerek değerlendirir. Ona göre âlem bugün var olduğu şekil, nitelik, mekân ve zamanda bir irâde ile var olmuştur. İrâde "*bir şeyi benzerinden ayırt etme özelliğine sahip*" bir niteliktir. İrâdenin bu özelliğe sahip olmaması, onun kudret sıfatından farkını ortadan kaldırır. Kudretin bütün zıtlara nispeti eşit olduğundan ve bir şeyi benzerinden ayıracak bir başka nitelik de bulunmadığından, Tanrı'nın böyle bir sıfatla nitelenmesi gerekmektedir. O halde, "irâde benzer iki şeyden birini neden tahsis etmiştir?" sorusu, ilim sıfatıyla ilişkilendirilerek "ilim, bilineni olduğu gibi bilmeyi neden gerektirmektedir?" sorusuna benzetilebilir.³ İlmin niteliği bilineni olduğu gibi bilmek olduğu gibi, irâdenin özelliği de bir şeyi benzerinden ayırt etmek olduğundan "neden" şeklindeki bir sorunun da anlamı kalmamaktadır.

Gazâlî birbirine her bakımdan benzeyen iki şeyin bulunamayacağı, susuz kalmış birinin önüne birbirine her bakımdan eşit suların bulunduğu iki kadeh konulsa, kişinin ikisinden birini alması ancak en güzel olanı, en hafif olanı veya bizim bilemediğimiz herhangi bir sebeple olacağı, aksi durumda iki şeyi birbirinden ayırt etmenin asla düşünilemeyeceği şeklindeki eleştiriye de değinerek, Allah'ın irâdesinin insanın irâdesine benzetilerek değerlendirilişini doğru bulmamaktadır. Zira iki şeyin birbirinden ayırt edilemeyişi zarûrî değildir. Akıl, özelliği iki şeyi birbirinden ayırt etmek olan bir niteliğin Allah'a isnadında herhangi bir imkansızlık görmemektedir.

Böyle bir niteliğin gerekliliği konusunda oldukça ısrarlı olan Gazâlî, isimlendirme konusunun pek fazla önemli olmadığını belirtir. Önemli olan "irâde" lafzının kullanılması değil, onun ifade ettiği anlamın Allah için ispat edilmesidir. İnsanın önüne konulan birbirine her bakımdan eşit iki kadehten

1 Gazâlî, *et-Tehâfût*, s. 51.

2 Gazâlî, *et-Tehâfût*, s. 56.

3 Gazâlî, *et-Tehâfût*, s. 57.

birinin tercih edilmesinin yakınlık, uzaklık, ağırlık ve hafiflik gibi birtakım sebeplere dayandırılması da Gazâlî tarafından tutarlı bulunmamaktadır. Zira bu sebeplerin olmadığı -ki bunların olmamaları aklen imkânsız değildir- düşünülürse, bu durumda almak isteyen kişi sonsuza dek kararsız kalacaktır ki bu gerçeğe bağdaşmamaktadır. Öyleyse ister görerek, isterse uzaktan olsun ihtiyârî fiilin gerçekleşmesi için bir şeyi benzerinden ayırt etme özelliğine sahip bir niteliğin bulunması gereklidir.¹

Gazâlî'ye göre var etme gibi yok etme de Yüce Allah'ın irâdesiyle olmaktadır. O, irâde edince var eder, irâde edince de yok eder. O'nun her şeye kadîr oluşunun en mükemmel anlamı budur. Meydana gelen değişiklik O'nun zat ve sıfatlarında değil, fiillerde olmaktadır.² Tanrı'nın irâde sıfatı ile muttasıf olmaması halinde, O'nun âlemin yaratıcı ve fâil oluşunu söylemek de mümkün görünmemektedir. Zira fâil -daha önce irâde kavramının etimolojik tahlilinde de belirtildiği gibi- muhakkak irâde sahibi olması ve yaratmak istediğini bilip tercih etmesi gerekir. Yaratma yerine "çıkış (sudûr)" fikrinin benimsenmesi, bir çeşit zorunluluk ve gereklilik ifade ettiğinden, irâde sıfatını ya tamamen ortadan kaldırmakta veya da irâde sıfatını âtil hale getirmektedir. O halde çıkış fikrinin tanrı'sı irâde sıfatıyla tercih edip yaratan bir tanrı değildir.³

Varlığın meydana gelişini, malûlün illete nispeti şeklinde ele almak, Tanrı'yı muzdâr duruma düşürmektedir. Bur tarz bir kabul, yaratmayı Tanrı için zorunlu hale getirmekte, gölgenin şahsa, güneşin ışığa nispeti gibi, yaratma fiilinin reddini düşünülemez hale getirmektedir. Halbuki bunların hiçbirisi gerçek anlamda fiil değildir. Işığın sebebi güneş, gölgenin sebebi de insandır demek bir taşkınlıktan başka bir şey değildir. Güneş ışığın, insan da gölgenin sebebidir, fâili değildirler. Bir şeye sebep oluşundan dolayı fâil denilemez. Çünkü fiil, irâdeyi tazammun eder.⁴ Bu temel üzerine oturtulan bir yaratma teorisinde (sudûr), Allah'ın yaratıcılığına yer bulunmamaktadır.⁵

Gerçek anlamda fiil ve yaratma ancak irâde ile olabilmektedir. Sebebe fâil denilmesi ancak mecâz yoluyla olabilir. Meydana gelmesi iki ayrı şeye dayanan bir hâdis düşünülse; bunlardan biri irâdî ve diğeri gayr-i irâdî olsa, akıl fiilî irâdî olana izâfe eder. Çünkü bir insan ateşe atılıp öldürülse kâtil ateş değil, onu ateşe atandır. Eğer fâil ismi, hem irâde edene ve hem de irâde etmeye veriliyorsa ve birisine aslî olarak ve diğesine istiâre yoluyla verilmiyorsa, öldürme fiili, akıl, lügat ve örf bakımından neden irâde edilene

1 Gazâlî, *et-Tehâfüt*, s. 58-59.

2 Gazâlî, *et-Tehâfüt*, s. 86.

3 Bkz. Gazâlî, *et-Tehâfüt*, s. 89.

4 Gazâlî, *et-Tehâfüt*, s. 92.

5 Gazâlî, *et-Tehâfüt*, s. 90; Filozofların "çıkış" teorisini açıklamak için güneş-ışık benzetmeleri için bkz. Gazâlî, *Mekâsıdu'l-Felâsife*, (Süleyman Dünya neşri), Mısır 1961, s. 22.

nispet edilmektedir? Halbuki öldürmenin en yakın illeti ateştir ve ateşe atan kişi ölenle ateşin arasını birleştirmekten başka bir şey yapmamıştır. Ancak ölenle ateşin arasını birleştirme fiili irâde ile ve ateşin etkisi de irâdesiz olduğundan fâil ateşe atan olmaktadır. Ateşe ancak mecâz yoluyla fâil denilebilir. O halde, çıkış teorisinde olduğu gibi, irâdesiz bir Tanrı'nın fâil oluşu gerçek anlamda değil ancak mecâzen olabilir. Bu da Allah'ın âlemin fâili ve sâniî olduğu anlamına gelmemektedir.¹

Filozoflar "irâde" sıfatı ispat etmeyi, Allah'ın birliği konusunda da sakıncalı görmekteyler. Çünkü onlara göre Allah'ın birliğinin ispat edilmesi, ancak her yönden O'ndan çokluğun reddedilmesiyle mümkün olabilir. Vacibu'l-Vücut'ün zatında herhangi bir çokluğun bulunması düşünülemez. Zata birçok yönden çokluk sirâyet eder. Bunlardan biri de sıfatlar bakımından çokluktur. İlim, irâde, kudret takdiri gibi. Bu sıfatların varlığı vacip ise, varlığının vacip oluşu, zat ile sıfatlar arasında müşterek olmalıdır. Bu durumda birlik ortadan kalkar ve Vacibu'l-Vücut'un çokluğu lazım gelir.² Bu nedenle -Gazâlî'ye göre- onlar bu sıfatları Tanrı'ya ancak mecâz yoluyla nispet etmektedir.³ Her ne kadar filozoflar Allah'a şer'an ve sözlük bakımından verilebileceğini söylüyorsalar da, bunlara verdikleri anlamları kendi felsefi sistemlerine uygun şekilde olmaktadır.

Onlar göre yaratma, ışığın güneşe, ısının ateşe nispeti gibi, küllün varlığının zorunlu bir coşkuyla çıkmaktadır. O'nun irâde sahibi olması da bu bağlamda ele alınarak, kendisinden sudûr eden şeylere karşı zorunlu bir rıza olarak tanımlanmaktadır. İrâde ve yaratma kavramlarının bu şekilde anlaşılması Gazâlî tarafından muhızurlu görülmektedir. Çünkü kavramların bu tarzda anlamlandırılması, daha önce de belirtildiği gibi, Allah'ı gerçek anlamda irâde sahibi ve yaratıcı olmaktan çıkarmaktadır.⁴

Görüldüğü gibi Gazâlî, âlemin bütün cüzleriyle Allah'ın fiili olduğu ve O'nun irâdesiyle gerçekleştiği konusunda kesin tavır koymaktadır. Bir fiilin gerçek anlamda fiil olabilmesi için onun mutlak olarak irâde ile meydana gelmesi gerekmektedir. İrâdî olmayan hâdiselere ancak mecâz yoluyla fiil denilmektedir. Bu nedenle de Yüce Allah'ın âlemin fâili, âlemin de O'nun fiili olabilmesi ancak O'nun irâde sahibi olmasıyla mümkündür. Gazâlî, kadîm olan irâde ile hâdis olan fiil arasındaki ilişki konusunda ortaya konulan problemler karşısına Allah'ın kadîm irâdesini koymakta ve fiilin fâilde bir değişme meydana getirmeyeceği, ezelinin değişmeden, değişmelere mahal olabileceğini göstermeye gayret ediyor gözükmektedir.

1 Gazâlî, *et-Tehâfüt*, s. 93.

2 Gazâlî, *el-Mekâsîd*, s. 223; *et-Tehâfüt*, s. 119. Krş. Farabî, *el-Medinetü'l-Fâzıla*, s. 7; *el-Uyûn*, s. 5;

3 Gazâlî, *et-Tehâfüt*, s. 128.

4 Gazâlî, *et-Tehâfüt*, s. 124.

SONUÇ

Kur'an ve gücünü ondan alan İslâm inanç sistemi, evrende meydana gelen olaylarda Allah'ın irâdesini mutlak otorite olarak görmektedir. "Ol" dediği olur, "olma" dediği olmaz. Bu nedenle Gazâlî, irâde sıfatının varlığı ve ispatına özel bir itina göstermiş ve "Allah'ın irâdesinin evrendeki tasarrufuna" halel getireceğini düşündüğü her türlü görüşün karşısında yer almıştır. Filozofların çıkış görüşü karşısındaki tutumunu da bu çerçevede ele almak mümkündür.

Tanrı'nın gerçek anlamda evrenin yaratıcı oluşu, O'nun zatıyla kâim ve kadîm bir irâdeyle vasıflaşımını gerekli kılmaktadır. Çünkü gerçek anlamda fâil ancak irâde ile iş gören biri olmaktadır.

Aslında hem Gazâlî'nin hem de filozofların irâde-fiil konusundaki endişeleri Tanrı'nın birliğine halel getirmeme gayretine yöneliktir. Fakat filozofların benimsedikleri ve din ile sentezi için çaba sarfettikleri felsefi sistem, Tanrı için Gazâlî'nin anladığı anlamda bir irâde sıfatı ispat edilmesine imkân vermemektedir. Bu nedenle olayı aslında bir "terminoloji" problemine indirgemek de mümkün gözükmemektedir. Çünkü bazen aynı kavram farklı ilim disiplinlerinde değişik anlamlar ifade edebilmektedir. Kanaatimizce burada da Kelâm İlmi'nin irâde kavramından anladığı mefhumlarla, felsefi disiplinlerin irâde kavramına yüklediği anlamların bir çatışması söz konusudur. Bağımsız olarak bütün disiplinlerin terminolojilerinin tespiti yönünde yapılacak köklü çalışmaların, irâde sıfatı konusunda olduğu gibi, kelâm-felsefe bağlamında ortaya çıkan birçok problemin daha büyük ölçüde çözümüne yardımcı olacağını düşünüyoruz.